

سال یازدهم، شماره‌ی ۳۶
زمستان ۱۳۹۰، صفحات ۲۹۶-۲۸۳

دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر
فصلنامه‌ی علمی-پژوهشی فضای جغرافیایی

حیدر لطفی^۱
مهرتاب جعفری^۲

فرایند ایمن‌سازی شهری جهت مقابله با مخاطرات طبیعی «سیل» مطالعه‌ی موردي: شهر تهران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۰۹/۱۶
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۹/۰۹/۲۷

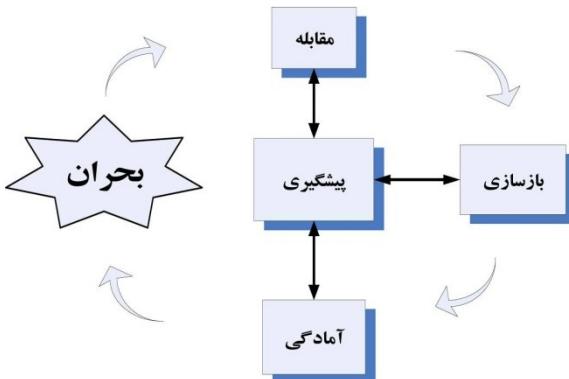
چکیده

فرایند ایمن‌سازی شامل انواع اقداماتی است که پیش از وقوع حادثه برای کنترل و کاهش خسارات جانی و مالی احتمالی ناشی از سیل انجام می‌گیرد. توجه به این روش‌ها به لحاظ عدم کفایت روش‌های فیزیکی ضرورت دارد. روش تحقیق این مقاله توصیفی می‌باشد و به ارائه الگوی عملی ایمن‌سازی در راستای کاهش خسارات ناشی از سیلاب در شهر تهران پرداخته است. از مهم‌ترین روش‌های ایمن‌سازی می‌توان به اقدامات مدیریتی و عملیاتی اشاره کرد.

کلید واژه‌ها: مدیریت سیلاب، سیلاب شهری، شهر تهران.

مقدمه

سیل رویدادی ناگهانی است که در بروز آن عوامل متعددی دخالت دارد. این عوامل را می‌توان به طور کلی در سه گروه اصلی اقلیمی، خصوصیات منطقه‌ای و حوضه‌ای و فعالیت‌های انسانی طبقه‌بندی نمود. مناطق شمالی تهران از جمله مناطقی است که برخی مواقع از وقوع سیل رنج می‌برد. از جمله می‌توان به سیل‌های سال‌های ۱۳۴۶ و ۱۳۶۶ اشاره نمود. با توجه به آمار و اطلاعات جمع‌آوری شده از مهم‌ترین دلایل تشدید خسارات ناشی از سیل در تهران در سال‌های اخیر تخریب پوشش گیاهی، احداث سازه‌های تقاطعی نامناسب، دخل و تصرف غیرمجاز در حریم رودخانه و عدم توجه به پیش‌آگاهی و سیستم پیش‌بینی و هشدار سیل بوده است (تقی خان، ۱۳۸۷؛ امامی، ۱۳۸۷). از آنجا که منطقه مورد مطالعه جمعیت انبوهی را در خود جای داده است، تجربیات حوادث گذشته ثابت کرده است که برنامه‌ریزی و آمادگی در برابر بحران تاثیر بسیاری در کاهش خسارات دارد (شکل ۱). از سوی دیگر طبق ماده ۱ قانون پیش‌گیری و مبارزه با خطرات سیل مصوب ۱۳۴۳/۲/۹ «به منظور حفظ جان و مال مردم از خطر سیل وزارت کشور مكلف است فرایند ایمن‌سازی شهری جهت مقابله با سیل را انجام دهد (صاحبقرانی، ۱۳۷۱). یکی از اقدامات مهم جهت آمادگی در برابر بحران ناشی از سیل توجه به آموزش و فرهنگ‌سازی می‌باشد. اصولاً می‌توان گفت که توفيق دیگر فعالیت‌های مربوط به مدیریت بحران به میزان پیش‌آگاهی بستگی دارد (حبیبی، ۱۳۸۸). هال در سال ۱۹۸۱ به پیش‌بینی سیل پرداخته است (Hall, 1981). عباسیان (۱۳۸۲) روش‌های مدیریتی مقابله با سیلاب را مطالعه نموده و همچنین امامی (۱۳۸۷)، حبیبی (۱۳۸۷)، سردشتی (۱۳۸۹) و آندوه (۲۰۰۲) در پژوهش‌هایی اثر مدیریت را در مقابله با خطرات سیلاب‌های شهری مطالعه نموده‌اند.

شکل ۱- چرخه مدیریت جامع بحران

(۲) مواد و روش‌ها

۱-۱- موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

استان تهران در حد فاصل ۱۰ تا ۵۰ کیلومتری طول شرقی و ۳۶ تا ۵۲ عرض شمالی و در قسمت شمال کشور واقع شده است. این استان از شمال با استان مازندران، از جنوب با استان‌های قم و سمنان، از غرب با استان قزوین و از شرق با استان سمنان هم‌جوار است. مساحت کل استان بر اساس آمار منتشره معادل ۱۹۱۹۶ کیلومتر مربع می‌باشد که ۱/۱۷ درصد از مساحت کل کشور را شامل می‌گردد.

این استان بر اساس آخرین آمار منتشر شده دارای ۱۳ شهرستان، ۴۴ شهر، ۳۴ بخش، ۷۷ دهستان و ۱۳۷۶ آبادی تشکیل شده است. ۹۰/۲ درصد جمعیت استان در نقاط شهری و ۹/۸ درصد در نقاط روستایی ساکن هستند. تراکم جمعیت در استان تهران برابر ۶۳۲ نفر در کیلومتر مربع می‌باشد که نزدیک به ۱۶ برابر متوسط تراکم جمعیت در کشور است.

۲-۲- انواع سیلاب:

سیلاب ناگهانی

سیلاب ناگهانی مادتی است که معمولاً با بالا آمدن سریع سطح آب و جریان نسبتاً زیاد همراه بوده و بیشتر از یک رگبار شدید روی منطقه‌ای کوچک به وجود می‌آید. این سیل با زمان هشدار

کم و گاهی بدون هشدار رخ می‌دهد و در عرض چند دقیقه به نقطه اوج می‌رسد. به این دلیل به آن سیل برق‌آسا نیز گفته می‌شود (داننده، ۱۳۸۲).

اثرات این سیل اغلب مصیبت بار است و بسته به وسعت و نوع کاربری حوزه، ممکن است فاجعه انسانی بزرگی به بار آورد. سیل‌های گلابدره تهران (۱۳۶۶)، ماسوله گیلان (۱۳۷۷) و گلستان که در مرداد ماه ۱۳۸۰ و ۱۳۸۱ اتفاق افتاد، مثال‌هایی از این نوع سیل مخرب می‌باشد.

سیلاب رودخانه‌ای

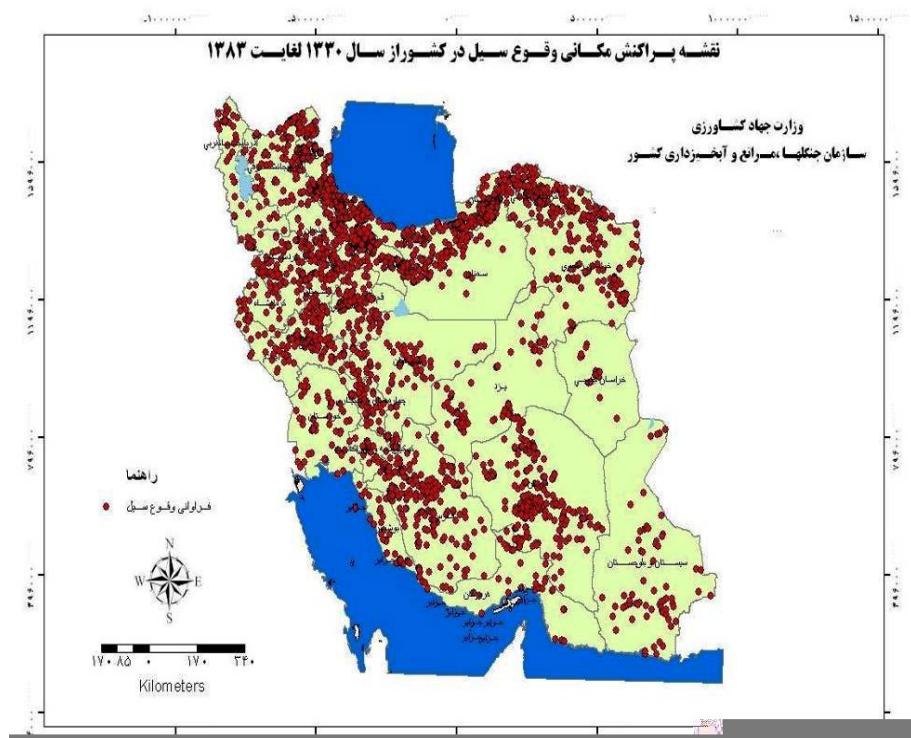
سیلاب در رودخانه‌ها مسئله‌ای طبیعی و غیر قابل اجتناب است. برخی سیلاب‌ها به طور فصلی مثلاً با بارندگی‌های بهاره یا زمستانه توأم با ذوب برفها اتفاق می‌افتد که در این موقع بستر رودخانه‌ها سریعاً پرآب می‌گردد، مانند سیل رودخانه‌های کارون، هیرمند و کرخه که آب رودخانه به تدریج بالا آمده و زمین‌های مجاور را زیر آب می‌برد.

این سیل برخلاف سیل ناگهانی زمان هشدار مناسبی برای تخلیه و دور شدن از منطقه سیل-گیر دارد و چنانچه از ساخت و سازه‌های غیرمجاز در بستر و حریم رودخانه‌ها جلوگیری شود، می‌توان خسارات ناشی از این سیل را به حداقل رسانید.

سیلاب شهری

با تغییر کاربر اراضی از مزارع و جنگل به خیابان و ساختمان، قدرت جذب باران توسط زمین کم می‌شود. اراضی شهری ۲ تا ۶ برابر رواناب بیشتر نسبت به اراضی بکر و طبیعی تولید می‌کنند (بهبهانی و همکاران، ۱۳۷۵). در زمان وقوع سیلاب شهری خیابان‌ها و کوچه‌های شهر به مجرایها و مسیل‌های پر سرعتی تبدیل می‌شوند که می‌توانند زندگی شهری را مختل کرده و موجب خسارات فراوانی گردند.

به طور کلی سیلاب‌هایی که در شهرها رخ می‌دهند خسارات ناشی از آن را می‌توان به دو دسته مستقیم و غیرمستقیم تقسیم نمود:

شکل شماره ۲- پراکنش مکانی وقوع سیل در کشور

خسارات مستقیم شهری

خسارات مستقیم شهری شامل خسارات مربوط به ساختمان‌های مسکونی، اسباب و لوازم و تجهیزات داخل آنها، امکانات مربوط به خدمات زیر بنایی و عمومی از قبیل خیابان‌ها، پلهای داخل شهر، سامانه‌های آب و فاضلاب، برق، مخابرات و مجموعه‌های تجاری و صنعتی و امکانات و تجهیزات و تاسیسات‌های آب‌ها و همچنین امکانات حمل و نقل و تردد داخل شهری از جمله خودرو عمومی و مواردی از این قبیل می‌باشد.

خسارات غیر مستقیم شهری

خسارات غیرمستقیم شهری نیز شامل زیان‌های ناشی از کاهش خرید و فروش و تولید در مجموعه‌های تجاری، صنعتی و خرده فروشی‌های خسارت دیده، دستمزدهای قطع شده، اختلال

در سامانه‌های حمل و نقل و ارتباطات، هزینه‌های مربوط به جابجایی کالاهای، اسباب و لوازم، تجهیزات و تاسیس‌ها و خدمات از مناطق سیلابی به بیرون و برگشت آنها به محل اولیه بعد از بهبود شرایط سیلابی هزینه‌های پاکسازی محیط، برقراری امکانات موقت برای سیل زدگان، برپایی سیل بند موقت و... است که به راحتی ملموس و قابل اندازه‌گیری نمی‌باشد.

۳-۲- عوامل موثر در بروز سیلاب

عوامل بروز سیل را می‌توان به طور کلی به سه دسته اقلیمی، خصوصیات فیزیکی و فعالیتهای انسانی تقسیم کرد. علت اصلی وقوع سیل بارش می‌باشد. خصوصیات فیزیکی حوضه‌های باعث می‌شود که حجم زیادی از بارندگی به رواناب تبدیل شود.

۱- عوامل اقلیمی:

- بارندگی بیش از اندازه
- رگبارهای سیکلونی
- بارش با شدت زیاد در حوضه‌های کوچک مقیاس
- بارش و ذوب برف

۲- خصوصیات فیزیکی حوضه‌ها:

- میزان رطوبت خاک
- سطح آب زیرزمینی پیش از باران
- آهنگ نفوذ طبیعی

- نفوذ ناپذیری سنگهای تشکیل دهنده حوضه
- نوع و شکل هندسی حوضه

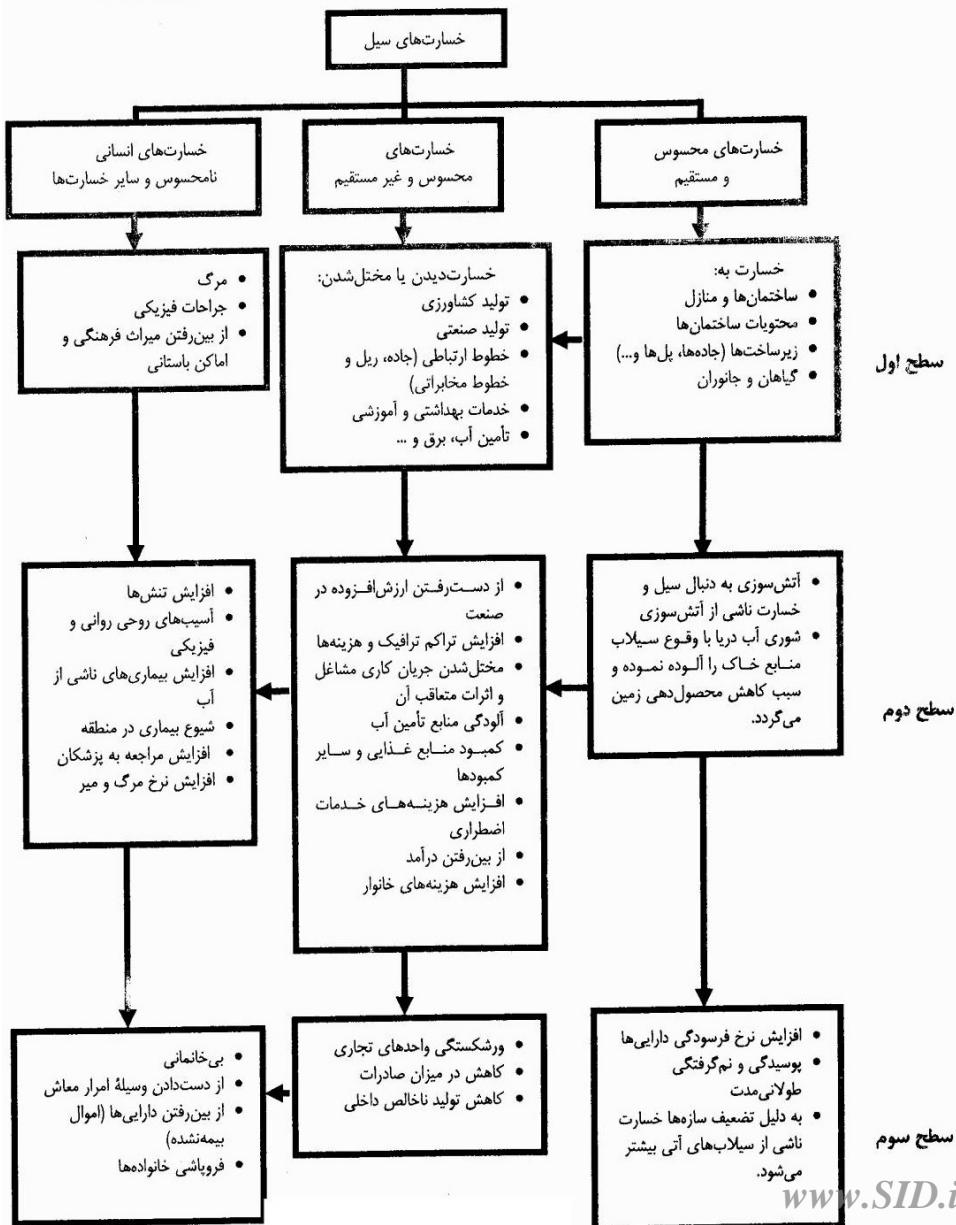
۳- فعالیتهای انسانی:

- تغییرات کاربری اراضی، رواناب را افزایش می‌دهد

- تجاوز به حریم رودخانه‌ها مانع جریان می‌شود

و همکنایی در بالادست، پیکهای سیل را افزایش می‌دهد.

- تغییر اقلیم بر فراوانی و بزرگی بارش‌ها و سیل‌ها تأثیر می‌گذارد.

شکل شماره ۲ - دسته‌بندی خسارت‌های سیل

۳) ملاحظات فنی- محیطی موثر در مدیریت سیلاب و رواناب شهری:

۱-۳- رودخانه‌ها و مسیل‌های حوزه‌های آبخیز شهری:

تخربیب حوضه آبخیز بالادست نواحی شهر تهران به صورت‌های مختلف از جمله تخریب پوشش گیاهی و جاده سازی، همچنین گسترش بی رویه اراضی شهری و صنعتی، سبب کاهش نفوذ و تبخیر و افزایش روان آب می‌گردد. از سوی دیگر رژیم بارش غالب در تهران به صورت رگبارهای شدید و کوتاه مدت بهاره و بعضًا تابستانه است که فرصت نفوذ باران به داخل خاک را کاهش می‌دهد و در نتیجه بخش قابل توجهی از بارش به روان آب‌های سطحی تبدیل می‌شود. از این رو رودخانه‌ها و مسیل‌های حوزه‌های آبخیز شهری از درجه ریسک زیادی برای سیل خیزی و خسارات ناشی از آن برخوردارند.

ارتفاعات تهران کانون‌های خطر بالقوه هستند و اگر به آنها توجه نشود، به خطر بالفعل تبدیل می‌شوند.

سیل سال ۶۶ تهران به خوبی توانست وضعیت عرصه‌های دامنه البرز را نشان دهد. در ارتفاعات شمال تهران تخریب کامل صورت گرفته است. این در حالی است که در گذشته نه چندان دور این ارتفاعات پوشیده از جنگلهای ارس بود و اگر این مناطق چند سال قرق می‌شدند و به طبیعت استراحت داده می‌شد، شاهد پوشش گیاهی افزایش می‌یافت، چون ظرفیت بازسازی طبیعت در این مناطق به خوبی وجود داشته و دارد.

۲-۳- هیدرولوژی سیلاب‌های شهری:

رشد بی رویه شهرتهران بر بسیاری از زیرساخت‌ها تأثیر منفی گذاشته است و توسعه بیشتر، کنترل رواناب حاصل از سیل را ضروری‌تر می‌سازد. جاده‌ها، پارکینگ‌ها، پیاده روهای خانه‌ها و اماکن تجاری جای اراضی طبیعی و نفوذپذیر را می‌گیرند. بارانی که قبل پوشش گیاهی را سیراب می‌کرد و بخش عمدۀ آن به درون زمین فرو می‌رفت

اکنون آماده تبدیل شدن به رواناب است همچنان که سطوح ناتراواتر می‌شوند، آب به راحتی از روی آنها جاری می‌شود. سطوح ناتراوا به هم متصل شده و یک سیالاب راه بزرگ را تشکیل می‌دهند که امکان رسیدن رواناب به آبراهه‌ها را تسريع می‌کند.

۳-۳- جنبه‌های اکولوژیکی سیالاب‌های شهر تهران:

به طور سنتی در سال‌های گذشته بحث سلامت اکولوژیکی شهرها نسبت به مسائل اجتماعی و اقتصادی آنها کمتر مورد توجه قرار گرفته است. اما در سال‌های اخیر با توجه به مطرح شدن مفهوم توسعه پایدار در سطح جهان، توجه به مسئله سلامت اکولوژیکی از اهمیت برجسته‌ای برخوردار شده است؛ لذا در شرایط کنونی امر مدیریت سیالاب‌های شهری تنها در هنگام وقوع فاجعه و پس از ایجاد بحران صورت نمی‌پذیرد، بلکه برنامه ریزی اقدامات پیش‌گیری و مدیریتی سیل‌های شهر تهران بر مبنای احترام به ارزش‌های اکولوژیکی و اهتمام بر نزدیک نمودن زیست بوم و طبیعت از قبل صورت می‌گیرد. در این مناطق عملیات بهسازی بایستی بر حمایت از بازگشت پایدار گونه‌ها و ارتباط این مناطق با مناطق دست نخورده و غنی از گونه‌های نابود شده حاشیه مسیل‌ها، به عنوان ذخیره‌ای جهت تأمین گونه‌های از دست رفته مرکز شود.

ایجاد مسیر سبز و کاشت درخت و گیاهان متنوع مناسب با اقلیم منطقه در نواحی حاشیه‌ای و اطراف مسیل‌های شهری می‌تواند باعث کنترل حرکت سیل و روند رسوب و همچنین جلوگیری از شسته شدن خاک و خروج مواد مغذی و گونه‌های مختلف در مسیل گردد. این دلائلی سبز ضمن ایجاد مناظر بدیع (که موجبات جذب توریست و ایجاد مکان مناسب جهت تفریح شهروندان را فراهم می‌کند سبب ایجاد تنوع گونه‌های زیستی و کمک به مهاجرت و بازگشت گونه‌های از دست رفته می‌گردد، که خود می‌تواند یکی از موفقیت‌های بزرگ طرح‌های مدیریت سیالاب‌های شهری باشد.

۴- نقش و کارکرد اجتماع در مدیریت سیلاب‌های شهری در مناطق شهری آحاد جامعه نقش مهمی را در مدیریت سیلاب‌ها ایفا می‌کنند. در عمل نیز امروزه در بسیاری از موارد نظرات اجتماعی و افکار عمومی در مسائل مدیریت سیلاب‌های شهری مهم شمرده می‌شوند، زیرا مدیران و برنامه ریزان شهری به درستی دریافته‌اند که استفاده از توانمندی‌ها و اطلاعات محلی و توجه به نیازمندی‌های جامعه در توسعه و بهبود گرینه‌های مدیریتی بسیار موثر بوده است؛ لذا افرادی که به نحوی در روند مدیریتی دخیل هستند بایستی به این نکته واقف باشند که داشتن تعامل سازنده با جامعه و اطلاع رسانی صحیح و شفاف امری مفید، ضروری و بعضاً اجباری است.

۴) روش‌های مدیریت سیلاب‌های شهری:

آنچه در سال‌های اخیر در سطح دنیا در زمینه کاهش خسارت سیل و شیوه برخورد با رخداد سیلاب مشاهده می‌شود تغییر نگرش از مهار سیلاب به مدیریت سیلاب می‌باشد. اجزای این آموزه علمی در قالب «فعالیت عملیاتی و اجرایی» و به شکل صحیح آن، از ملزومات ضروری پیشگیری و کاهش خسارات سیل در کشور می‌باشد. روش‌های مختلفی برای مدیریت سیلاب به کار گرفته می‌شوند. این روش‌ها عبارتند از: روش‌های سازه‌ای و روش‌های غیرسازه ای.

۴- روش‌های سازه‌ای:

- ۱- ساماندهی و مهندسی رودخانه به منظور اصلاح و حفاظت مسیر رودخانه، تثیت بستر و کنترل فرسایش و طراحی سازه‌های کنترل سیل نظیر گوره‌ها و غیره
- ۲- لاپوبی و بازگشایی مسیر رودخانه به منظور افزایش ظرفیت عبوری جریان
- ۳- بهسازی و افزایش ظرفیت آبگذری سازه‌های تقاطعی رودخانه و حفاظت پایه پل‌ها در مقابل شکستگی آب

۱- روش‌های غیر سازه‌ای: www.SID.ir

- ۱- مقاوم سازی

- ۲- مقابله با سیلاب
- ۳- برنامه ریزی و مدیریت چند مخزن سدهای ساخته شده با هدف کنترل سیل
- ۴- پیش‌بینی سیلاب و هشدار آن برای انجام اقدامات اضطراری
- ۶- پنهانی اراضی سیلاب دشتها در رودخانه
- ۷- بیمه گذاری
- ۸- آموزش عمومی

۵) روش‌های ایمن سازی:

همانگونه که قبلاً اشاره شد سیل و آب‌گرفتگی یکی از پدیده‌های طبیعی است که شهرهای بزرگ را تهدید می‌کند. با توجه به توسعه مناطق شهری، افزایش جمعیت، دست‌اندازی انسان به حريم رودخانه‌ها و آبراهه‌ها جهت ساخت و ساز نیز گسترش یافته و این موضوع سبب تشدید وقوع سیلاب و خسارات ناشی از آن شده است.

روش‌های مقابله با جریان سیلاب‌های شهری در دو گروه زیر انجام می‌پذیرد:

- ۱- نرم افزاری (اقدامات مدیریتی)
- ۲- سخت افزاری (اقدامات عملیات)
- ۳- اقدامات مدیریتی:
 - ۱- شناسائی حوضه آبریز منطقه
 - ۲- شناسائی جریانهای ورودی از مناطق بالادست
 - ۳- شناسائی کانال‌ها و سر شاخه‌های منطقه و مناطق هم‌جوار
 - ۴- شناسائی نقاط حساس و آبگیر
 - ۵- شناسائی مشکلات انهر و کانال‌ها
 - ۶- نیاز سنجی عوامل کارگری و تجهیز‌ها جهت مقابله با سیلاب
 - ۷- مطالعه و بررسی در خصوص تله‌های زباله گیر
 - ۸- پیش‌بینی بارش‌های سیل زا توسط مراکز پیش‌بینی هواشناسی

- ۵- اقدامات عملیاتی:
- ۱- افزایش ارتفاع انهر
 - ۲- اصلاح هندسی انهر
 - ۳- اصلاح ورودی کانال‌ها
 - ۴- اصلاح تله‌های زباله گیر
 - ۵- ایجاد منهولهای آدم رو جهت بازدید کانال‌ها
 - ۶- لاپروپی مستمر و روزانه انهر و کانال‌ها
 - ۷- استقرار عوامل کارگری به هنگام بارندگی
 - ۸- هدایت و جمع آوری آب‌های سطحی به کانال‌ها و جلوگیری از روان آب‌های سطحی

(۷) نتیجه‌گیری و پیشنهاد

آنچه که در سال‌های اخیر در سطح دنیا در زمینه کاهش خسارت سیل و شیوه برخورد با رخداد سیلاب مشاهده می‌شود تغیر نگرش از مهار و کترل سیلاب به مدیریت سیلاب می‌باشد. با این وصف علاوه بر مدیریت ریسک و انجام کلیه روش‌های سازه‌ای و غیر سازه‌ای پیش از بروز سیل، لازمه مدیریت صحیح سیلاب، تدوین و اجرای نظامنامه عملیاتی سیلاب، با رعایت ضوابط قانونی و جایگاه متولیان امر می‌باشند. در شهر تهران شهرداری به عنوان متولی رودخانه‌ها و مسیل‌های شهری اقدامات قابل توجهی را در این زمینه انجام داده است. لیکن همگامی با سایر دستگاه‌های ذیربطری نیز بسیار ضروری است.

بدیهی است حفاظت و ساماندهی رودخانه‌ها، بهسازی مسیل‌های شهری، استفاده بهینه از رواناب‌های شهری، ایجاد مدیریت یکپارچه و واحد در مدیریت سیلاب شهری با بهره گیری از مدل‌سازی و شبیه‌سازی کامپیوترا به توسعه پایدار کلان شهر تهران در مقابل سیلاب کمک خواهد کرد.

در پیوند با مباحث طرح شده پیشنهادات زیر ارائه می‌شود:

- در رابطه با بسیاری از مناطق شهری کاربرد رهیافت‌های غیر سازه‌ای تنها گزینه‌ی مدیریت جامع سیلاب محسوب می‌شوند.
- با توجه به هزینه و زمان راه اندازی کم سامانه‌های پیش‌بینی و هشدار سیلاب در مناطق شهری، توصیه می‌شود این سامانه‌های مدیریت جامع سیلاب در اولویت قرار گیرند.
- پیش‌بینی اجرای طرح عملیاتی شرائط اضطراری (Emergency Action Plan)
- بر اساس مطالعات هیدرولیک، گرفتگی پل‌ها و عدم رعایت حریم رودخانه می‌تواند خطر پذیری سیلاب را بسیار افزایش دهد و لازم است تدبیری برای بهبود وضعیت هیدرولیکی رودخانه در قبل و در هنگام سیلاب اخذ شود.
- مدیریت حوضه‌های آبخیز بالادست و پایین دست به منظور کاهش خطرات بالقوه سیل
- انجام مطالعات پایش سیل در شهر تهران و تهییه نقشه پهنه بندی خطر سیل
- توجه به خطر سیل در مکانیابی کاربری‌ها و مدیریت اسکان در شهر تهران

منابع

- ۱- امامی، کامران؛ (۱۳۸۷)؛ «روش‌های غیرسازه‌ای مدیریت سیلاب»، کارگاه فنی روش‌های غیرسازه‌ای مدیریت سیلاب.
- ۲- بهبهانی، طاهره، محمدطاهر و مصطفی بزرگزاده؛ (۱۳۷۵)؛ «سیلاب‌های شهری»، مرکز مطالعات و تحقیق معماری ایران.
- ۳- حبیبی، مهدی. (۱۳۸۸). «مدیریت سیلاب و رواناب سطحی در کلان شهرهای ایران». مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران.
- ۴- فتاحی، محمد علی. (۱۳۸۸)؛ «ارزیابی پروژه‌های آبخیزداری استان تهران». همایش ملی آبخیز شهری
- ۵- داندنه مهر، علی؛ (۱۳۸۲)؛ «اندازه گیری و ارزیابی میزان خسارات ناشی از سیلاب‌ها»، دهمین کنفرانس دانشجویان.
- ۶- سردشتی، ماهرخ. (۱۳۸۹)؛ «نقش مدیریت سیلاب در توسعه پایدار شهرها». کنفرانس ملی مدیریت سیلاب‌های شهری.
- ۷- کمیته ملی آبیاری و زهکشی ایران. (۱۳۷۹)؛ «راهنمای روش‌های غیرسازه‌ای مدیریت سیلاب»، چاپ اول.
- ۸- کمیته ملی آبیاری و زهکشی ایران؛ (۱۳۸۹)؛ «مدیریت ریسک سیلاب شهری»، نشریه شماره ۱۳.
- ۹- مرکز پژوهش و مطالعات سوانح طبیعی. (۱۳۸۰)؛ «آموزش مدیریت بحران، دوره مقدماتی».
- ۱۰- مهدوی، محمد (۱۳۸۴)؛ «هیدرولوژی کاربردی»، انتشارات دانشگاه تهران.

- 11- Andoh. (R.2002). "Urban Drainage and Wastewater Treatment for the 21st Century". 9th International Conference on Urban Drainage, pp. 1-16.